

K problematike možností a limitov obmedzení slobody prejavu v raných filozofických reflexiách liberalizmu Johna Stuarta Milla

Paradoxy a perspektívy

Jakub ŠVEC

Pracovisko: KF FHV UNIZA, Mail: jakub.svec@fhv.uniza.sk

Abstrakt

Predkladaný článok sa venuje aktuálnej téme o možnostiach a limitoch obmedzovať prejav v demokratickom občiansko-politickom verejnom a mediálnom priestore v kontexte raných myšlienok Johna Stuarta Milla, predovšetkým tých, ktoré prezentoval v diele O slobode. Toto úzkoprofilové vymedzenie je účelové, nakoľko tieto rané postoje autora boli v druhej polovici jeho tvorby revidované. Text na problematiku nenahliada interdisciplinárne, ale cez úzku a špecifickú optiku politickej filozofie jedného z vrcholných predstaviteľov liberalizmu Johna Stuarta Milla. Text čitateľovi poskytuje úzko profilovanú analýzu a syntézu kľúčových myšlienok predmetného filozofa, ktoré vo výsledku poskytujú neortodoxný záver. Ten okrem akcentu na ochranu slobody slova a prejavu hovorí aj o špecifických situáciách, kedy aj z hľadiska liberálnych filozofických pozícií za istých okolností môže autorita pristúpiť k obmedzeniu individua. Filozofické stanovisko predstavuje popri právnom, etickom či sociologickom pohľade na problematiku ďalšie rozšírenie diskusie o možnostiach a limitoch slobodného prejavu v mediálnom a verejnom priestore.

Kľúčové slová

Sloboda slova, liberalizmus, individualita, sloboda prejavu

Abstract

The presented article deals with the current topic of the possibilities and limits of free speech in the democratic civil-political public and media space in the context of the early ideas of John Stuart Mill, especially those he presented in the work On Liberty. This specific definition is

purposeful, because early attitudes of the author from mentioned book were revised in the second half of his career. The text does not deal with issue by an interdisciplinary way, but through the specific context of political philosophy one of the top representatives of liberalism, John Stuart Mill. The text provides the reader specific profiled analysis and synthesis of the key ideas of the philosopher in question, which in the end of the day provide an unorthodox conclusion. In addition to the accent on protection of freedom of speech and expression, text also talks about specific situations where, even from the point of view of liberal philosophical positions, under certain circumstances, the authority can proceed to restrict the individual. In addition to the legal, ethical or sociological view of the issue, the philosophical standpoint represents a further expansion of the discussion about the possibilities and limits of free speech in the media and public space.

Keywords

freedom of speech, liberalism, individuality, freedom of expression

Úvod

Sloboda slova a prejavu je v súčasnom občiansko-politickom ale aj akademicko-teoretickom priestore často frekventovanou premennou. Okrem tradičných diskusií o tejto hodnote, ktorá predstavuje bazálnu kategóriu pre pluralitné demokracie, registrujeme predovšetkým v kontexte pandemickej krízy interdisciplinárne ale aj odborovo izolované diskusie v akademickom prostredí o tom, aká je miera slobody slova a prejavu vo verejnom priestore. Na pozadí prekonanej pandémie, ktorá v európskom priestore naplno prepukla vo februári 2020 a jej doznievanie pociťujeme ešte dnes tvrdíme, že súčasný úzus k tejto téme v humanitných a sociálnych vedách predstavuje to, čo by odborníci z oblastí práva, politológie, sociológie, mediálnych štúdií, filozofie či psychológie len s ťažkosťami mohli pokladať za status quo. Občiansko-politická spoločnosť ako aj mediálny priestor bol a je totiž konfrontovaný s nárastom podielu dezinformácií a hoaxov, pričom niektoré z nich s postupom času vyhodnotila spoločnosť ako škodlivé, nebezpečné, potenciálne ohrozujúce či nežiadúce. Dodávame, že je potrebné dôrazne rozlišovať medzi pojmami „hoax“ a „dezinformácia“, pričom v tomto procese zohrávajú dôležitú úlohu viaceré zložky občiansko-politickej spoločnosti: školstvo, politická reprezentácia, justícia, mediálny priestor. V úvode našej state taktiež dodávame, že našim cieľom nie je hodnotiť kvantitu, kvalitu a frekvenciu hoaxov a dezinformácií – takáto úloha si vyžaduje zaiste komplexné systematické interdisciplinárne dielo ako i vyčerpávajúce vymedzenie toho, čo môžeme považovať za dezinformáciu a hoax, a čo za subjektívne stanovisko vychádzajúce, povedzme, z ideologických, kultúrnych či náboženských konotácií.

Máme za to, že nie len s dezinformáciami a hoaxmi, ale ešte intenzívnejšie s tendenčne podávanými, neobjektívnymi či pozadím zaťaženými informáciami, sa vo verejnom a predovšetkým mediálnom priestore stretávame denne, pričom predovšetkým problém tendenčného či skresľujúceho informovania neprípisujeme len výlučne tzv. „alternatívnym“ médiám. Apropos, v politológii sa téme v diele *Politické systémy*, konkrétne v kapitole *Riziká súčasných rozvinutých liberálnych demokracii* problematikou mediálneho priestoru zaoberajú Vít Hloušek, Lubomír Kopeček a Jakub Šedo. Z filozofického hľadiska, ktorému sa príspevok chce venovať, je hľadanie univerzálnej neutrality pri hodnotení informácie teoreticky ako aj prakticky ťažko uchopiteľným cieľom. Objektívne nazeranie na sociálnu realitu a jej univerzálne-neutrálne vyhodnotenie totiž nie je z hľadiska politickej filozofie úplne možné. V tomto ohľade sme konfrontovaní s problematikou normativity. Autori sa pri tejto otázke delia

na tých, ktorí v univerzálnu objektivitu veria, avšak sú ochotní pripustiť, že ju zatiaľ nedokážeme uchopiť, a tých, ktorí veria, že sme odkázaní na večnú diskusiu, pričom by sme sa však mohli zhodnúť aspoň na obligatórnych podmienkach koexistencie. Samozrejme, problémom vyplývajúcim z druhého prístupu je, že aj v týchto obligatórnych podmienkach diskusie sa jednotlivé strany, nie len vo filozofii, často nemusia zhodnúť.

V kontexte uvedeného predstavujeme ústrednú problematiku predkladaného článku, ktorý sa zaoberá otázkou, aký postoj k slobode a prejavu vo verejnom priestore zastáva z filozofického hľadiska raná koncepcia liberalizmu Johna Stuarta Milla, ktorý bol jedným z popredných predstaviteľov vrcholného liberalizmu. Zaujímá nás taktiež argumentácia pre prípadné schvaľovanie čiastočných obmedzení a to práve z dôvodu, že liberálna tradícia uvažovania má spomedzi ostatných v mnohých aspektoch najďalej od súhlasu s takýmto prístupom. Ako uvedieme v texte, je však preukázateľné, že napriek tomu s obmedzením v istom zmysle počíta.

Metodológia výskumu

Výskumná téma predkladanej state sa venuje špecifickej problematike možného obmedzenia slobody prejavu a slova vo verejnom, resp. občiansko-politickom priestore v kontextoch konkrétnej filozofickej tradície vybraného autora. Túto tému text nespracúva interdisciplinárne, ale cielene vo vopred vymedzených rámcoch politickej filozofie, pričom na problematiku nazerá prostredníctvom reflexií Johna Stuarta Milla. Autor bol vybraný pre text účelovo, pretože patrí medzi popredných apologetov individuálnej slobody v rámci ideológie, ktorá je na ochrane osobnej slobody a individuality vystavaná.

Výskumný problém spočíva v otázke, či a za akých podmienok je prípustné uvažovať v rámci liberálnej tradície o možnej regulácii osobnej slobody – v našom prípade slobody prejavu a slova. K dosiahnutiu tohto cieľa využijeme metódu analýzy a syntézy, ktorú aplikujeme na pôvodné autorove výroky a úvahy z tejto oblasti. Ako zdroj k filozofovým úvahám využijeme originálne diela autora, resp. ich preklady. Výsledkom textu bude filozofická sumarizujúca argumentácia objasňujúca pozíciu liberálnej tradície v zastúpení Johna Stuarta Milla k predmetnému výskumnému problému.

Náhľad Johna Stuarta Milla k slobode slova a prejavu

Koncept individuálnej slobody v Millovej filozofii je pevne spojený s ideou slobody vôle a myslenia. Hoci autor uznáva istú obmedzenú legitímnu moc štátu nad jednotlivcom, odmieta aj jej využitie na potlačenie slobody myslenia a diskusie. Tento postoj platí aj v prípade, keď názor, ktorý je vnucovaný (násilne alebo sofistikovane) jednotlivcovi je zároveň v spoločnosti väčšinový. Mill týmto reaguje na obavy z možnej tyranie väčšiny. Podľa neho by štát mal mať právo intervenovať do osobnej integrity jednotlivca iba v prípade, že jeho konanie priamo škodí ostatným. Už v tomto momente sme konfrontovaný argumentom, že posúdenie o škodlivosti názoru voči ostatným spočíva do veľkej miery na subjektívnom postoji. Opäť sa dostávame k už spomínanému problému normativity.

Rýdzo liberálnym prvkom autorovej filozofie je fakt, že v opozícii voči niektorým kolegom, predovšetkým z konzervatívnych radov, presadzuje John Stuart Mill ochranu aj „zlých“ alebo inak spoločensky nepohodlných názorov. Jeho argumentácia sa zakladá na presvedčení, že potlačovaním názorov autorita (štát) pripravuje spoločnosť o nové pohľady na rôzne problémy, hoc aj chybné. Citát: „Ak je názor správny, ľudia sa okrádajú o možnosť napraviť chybu pravdou; ak je nesprávny - a to je nemenej dôležité -, strácajú jasné chápanie a lepšie uvedomenie si pravdy, ktorá sa rodí v konfrontácii s omylom,“ (Mill, 2005, s. 66) zdôrazňuje dôležitosť slobodnej výmeny názorov v občiansko-politickej spoločnosti, ktorá sa hlási k demokracii a pluralizmu. Mill však umne upozorňuje na náhodnosť nášho nakloneného postoja k či už väčšinovému alebo menšinovému názoru, ktorý považuje za výsledok náhody, ktorá je spôsobená rôznymi priamymi či nepriamymi determinantmi (náboženstvo, sociálne postavenie, vzdelanie, jednoduchá náhoda). Mill tvrdí, že moc donútenia v názore je nelegitímna a ak ju uplatňuje demokratický štát, považuje to za ešte problematickejšie ako v prípade totalitného režimu, pretože, akokoľvek cynicky toto tvrdenie vyznieva, v prípade totalitného zriadenia sa tento typ verejnej politiky voči slobode slova viac menej očakáva¹.

Autor ako obhajca pluralizmu čelí dileme, ktorá je taktiež predmetom tejto state. Je spojená s jeho ambicióznymi požiadavkami na vysokú mieru slobody jednotlivca v spoločnosti. Mill uznáva, že štát má legitímne právo sledovať a očakávať od svojich občanov (priamo či

---

¹ Carl Joachim Friedrich a Zbigniewom Brzezinskim vypracovali v roku 1956 charakteristické znaky totalitných diktatúr v knihe *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Pozri viac: FRIEDRICH, C. J.; BRZEZINSKI, Z. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. University of Michigan: Harvard University Press, 1956, 346 s.

nepriamo) sledovanie istých „hodnôt dobrého života“ a zároveň vystríhať pred nebezpečnými názormi, ktoré by mohli ohrozovať pluralitný a demokratický charakter štátu. Osoby, ktoré bez prehodnotenia spontánne prijímajú autoritou preferované hodnotové doktríny, považuje za zbabelcov, ktorí ohrozujú slobodu a prispievajú k redukcii názorovej plurality. Aby vyriešil zdanlivo neriešiteľný uvedený konflikt v zmysle „štát vs. jednotlivec“, navrhuje kompromis, ktorý si však vyžaduje vysokú mieru kritického myslenia, plurality a otvorenosti u občanov aj ich volených zástupcov. Mill odporúča snažiť sa o vyváženosť medzi existenciou absolútnej plurality názorov a schopnosťou štátu regulovať vhodné, resp. očakávané názorové prúdy. Štátom preferované názory musia prejsť náročnou verifikáciou. Podľa filozofa takéto názory: „Popri všetkých skúškach, ktorými prešli² - neboli vyvrátené“ (Mill, 2005, s. 68). Avšak ani to neznamená, že sú definitívne správne, akurát len najlepšie dostupné v danom okamihu a stave poznania. K tomuto Mill dodáva: „Neexistuje nič také ako absolútna istota, no existuje miera istoty, ktorá je dostatočná pre potreby ľudského života. Môžeme a musíme svoje názory považovať za pravdivé, ak sa nimi máme riadiť v našom konaní, a neznamená to osobovať si čosi viac, keď zabraňujeme zlým ľuďom v hanobení spoločnosti šírením názorov, ktoré považujeme za nesprávne a škodlivé“ (Mill, 2005, s. 68).

Tento citát však otvára Pandorinu skrinku, nakoľko Mill v ňom de facto tvrdí, že spoločnosť, ktorá sleduje hoc aj nedokonalé doktríny, ale je presvedčená o ich správnosti, môže voči jednotlivcovi, ktorý sa týmto hodnotám podriadiť nechce, vyvodiť opatrenia vo vzťahu k jeho slobode, pričom máme na mysli predovšetkým slobodu prejavu či politickú slobodu. Týmto postojom taktiež legitimizuje postoje oboch súperiacich strán vo vzťahu autorita vs. štát, nakoľko priznáva, že pokiaľ má subjekt morálne presvedčenie a ospravedlnenie pre svoje postoje (hoci sú subjektívne), je jeho právom, ak nie povinnosťou túto (s najväčšou pravdepodobnosťou subjektívnu) interpretáciu hájiť. Podľa Milla: „Všeobecná vôľa k akceptácii slobodnej diskusie je u indivíduí prípustná len po hranicu, kedy neatakuje ich životné presvedčenia, ktoré stotožňujú s absolútnou pravdou, o ktorej nemajú vnútorné pochybnosti, a o ktorej si nevedia predstaviť, že by mohla byť vo svojich základoch vážnejším spôsobom chybná“ (Švec, 2020, s. 47-48).

---

² Mill má tým sleduje stav, kedy názory a postoje s ambíciou stať sa oficiálnymi postojmi štátu či spoločnosti, musia prejsť náročnou verifikáciou zo strany širokej palety odborníkov, verejnosti, politického zastúpenia a pod.

Úmysel nasledovať alebo aspoň neprekračovať hodnoty, ktoré vzišli z vývoja spoločnosti a ukázali sa ako (zatiaľ) najrelevantnejšie, Mill obhajuje slovami: „Ak zostávame otvorení ďalším možnostiam, máme šancu, že dospejeme aj k úplnejšej pravde (...) Zatiaľ sa môžeme spoliehať, že sme dospeli k pravde zodpovedajúcej súčasným možnostiam. Toto je úroveň istoty dosiahnuteľná omylnou bytosťou a aj jediná cesta k nej“ (Mill, 2005, s. 71).

Existencia postojov presadzovaných štátom však podľa Milla neznamená automaticky neslobodu. Ich presadzovanie je možné za predpokladu uznania ich omylnosti a ochoty ich zmeniť po predložení lepších názorov. Mill obhajuje úmysel nasledovať hodnoty vyplývajúce zo spoločenského vývoja s otvorenosťou pre ďalšie možnosti dosiahnutia úplnejšej, dokonalejšej, objektívnejšej pravdy. Takýto osvietenský prístup však neznamená absolútnu svojvôľu v prejave a preto je dôležité chrániť slobodu slova pred tými, ktorí ju zneužívajú na dosiahnutie iných, ako demokratických a pluralitných cieľov. Autor zdôrazňuje, že akceptovanie vlády a jej doktrín v demokracii je užitočné len za podmienky, že umožňuje priestor aj pre nekonvenčné názory. V časti diela *O slobode*, konkrétne v kapitole *O slobode myslenia a diskusie* poukazuje na zlyhanie spoločnosti pri odsúdení Sokrata a Krista, ktoré viedlo k strate vizionárov, o poznanie ktorých sa, paradoxne, dnešná spoločnosť opiera.

Nekonvenčné názory nie sú spravidla prekážkou pre spoločnosť a podľa Milla nie je správne ich odmietnuť bez primeranej úprimnej diskusie, pokiaľ priamo neohrozujú životy členov spoločnosti. Táto časť však spôsobuje v autorovom diele isté argumentačné ťažkosti, nakoľko klauzula o hranici ohrozenia (istým spôsobom aj mravných) životov členov spoločnosti môže byť ťažko vymedziteľná. Jedným z predpokladov k legitímnemu zásahu do slobody prejavu jednotlivca je Millov dodatok k tvrdeniu, že spoločnosť môže jednotlivca len napomínať, pokiaľ škodí len sám sebe. Mill totiž ďalej píše, že: „Aby sme zdôvodnili toto násilie (obmedzenie slobody jednotlivca zo strany štátu), správanie, od ktorého je žiaduce človeka odvrátiť, musí mať v úmysle spôsobiť niekomu zlo. Iba za tú časť správania každého z nás, ktorá sa týka druhých, zodpovedáme spoločnosti“ (Mill 2005, s. 57). „Ale môže jednotlivec škodiť izolovane len sám sebe? Existuje vôbec v občianskej a politickej spoločnosti škodlivé konanie voči vlastnej osobe, ktoré by nepoškodzovalo aj záujem spoločnosti?“ (Švec, 2021, s. 96). Ak by sme túto myšlienku aplikovali dôsledne, dostaneme sa k tvrdeniu, že jednotlivca, ktorý si ničí zdravie tabakovými výrobkami, by sme podľa Millových klasicko-liberálnych raných myšlienok mali ponechať v jeho konaní. Podľa predošlého citátu by však

mal však štát voči nemu zakročiť, nakoľko môže poburovať okolie a predstavovať zlý príklad pre mladistvých.

Konanie autority v súlade so svojimi všeobecne uznávanými hodnotami (pričom ide o hodnoty, ktoré prešli spomínanou fázou dôslednej verifikácie a spoločenskej autorizácie, a pre ktoré neexistuje momentálne lepšia alternatíva) nemá byť legitímne kvôli ich neomylnosti, ale skôr z dôvodu, že jednotlivci v spoločnosti by nevedeli, ako konať pre jej dobro bez och existencie ako takej – existencia spoločenského úzu je teda v Millovej vízii želaná skôr kvôli užitočnosti pre stmelenie spoločnosti, než kvôli tomu, že by si mal nárokovať na svoju transcendentálnu, objektívnu a metafyzickú pravdu. Podľa Milla predstavuje pravdivosť myšlienky súčasť jej užitočnosti. Takéto hodnotenie relevancie názorov vzhľadom na ich užitočnosť vychádza z Millovoho utilitarizmu, ktorý pretrváva v jeho filozofii naprieč jednotlivými dielami.

Jeho prístup k tejto problematike možno zhrnúť citátom z jeho diela *O slobode*, konkrétne z kapitoly *O slobode myslenia a diskusie* nasledovne: „Naše najlepšie zdôvodnené názory nemajú lepšiu záruku, na ktorej by sa mohli zakladať, než je trvalá výzva pre celý svet, aby preveroval, či nie sú nepodložené. Ak sa táto výzva odmietne - prípadne sa prijme, ale pokus zlyhá -, sme ešte stále veľmi vzdialení od istoty, no využili sme možnosti, ktoré súčasná úroveň ľudského myslenia pripúšťa“ (Mill, 2005, s. 71). Mill zdôrazňuje, že povolenie diskusie o nekonvenčných alebo alternatívnych názoroch nemá vyzeráť tak, že sa táto diskusia presunie do uzatvorenej intelektuálnej bubliny, kde štátu nebude prekážať, pokiaľ nebude mať ambície šíriť sa aj medzi širokú občiansku a politickú spoločnosť. Takáto redukcia slobodnej diskusie zo strany štátu podľa filozofa vedie k a síce udržiavaniu istého status quo, kde sa názoroví disidenti, „postihnutí neduhom myslenia“, nemusia obávať sa o svoj osud. Cenou za tento kalkul je spoločnosť, ktorá sa nemôže považovať za úplne slobodnú a ktorá obetovala v mene spoločenského mieru celú morálnu odvahu svojich kriticky zmýšľajúcich členov. „Mill je presvedčený, že takýto prístup v intelektuálnej sfére spôsobuje oveľa väčšie straty, než by musela prijať pri možných konfliktoch, ktoré by mohli vzniknúť po nastolení diskusie o nových názoroch. Verifikáciu nových prístupov k fungovaniu spoločnosti Mill prirovnáva k civilizačnému pokroku. Historické zlomy, revolúcie, reformácie, prekonanie absolutizmu - to všetko sú okamihy, ktoré by bez novátorských myšlienok tých, ktorým osud uštedril *neduh myslenia*, neboli prebehli“ (Švec, 2020, s. 49).

Záver

V zmysle uvedeného konštatujeme:

Za prvé, v rámci politickej filozofie je John Stuart Mill silným zástancom slobody slova a prejavu a to aj v prípade, že tento prejav môže poburovať autoritu alebo spoločnosť. Táto skutočnosť nepredstavuje pre filozofa dostatočný argument pre reštrikčné opatrenia. Spoločnosť môže voči jednotlivcovi využiť inštitút napomenutia, ignoráciu, môže napomínať ostatných aby nenasledovali jednotlivca, dokonca môže vyjadriť verejné pobúrenie, nesmie však siahnuť na jeho právo slobodného prejavu.

Za druhé, aj chybné názory by podľa Johna Stuarta Milla mali byť súčasťou verejnej diskusie. Ak neprispievajú k poznaniu, môžu minimálne ukazovať smer, ktorý je nesprávny. V neposlednom rade je v tomto prípade na základe Millovoho príkladu so Sokratom prípustná aj myšlienka o tom, že názor, ktorý je v súčasnosti zavrhnutý, sa v budúcnosti môže rehabilitovať.

Za tretie, John Stuart Mill už vo svojom ranom diele *O slobode* otvára tak povediac Pandorinu skrinku tým, že obmedzenie slobody za istých okolností ohrozenia spoločnosti pripúšťa, pričom výraznejšie sa za tento prístup zasadzuje až v neskorom diele autora *Kapitoly o socializme*. Osudový citát, ktorý túto diskusiu aj v rámci ranej tvorby otvára sme uviedli v texte state.

Sloboda prejavu, slova a diskusie predstavuje jeden z esenciálnych prvkov liberalizmu. Ani v prípade tejto ideológie však nie je postoj k hraniciam týchto premenných jednomyselný, a to nie len v rámci rôznych smerov liberalizmu, ale často krát aj v rámci filozofii jednotlivých autorov. Popri autoroch ako Jean-Jacques Rousseau, Thomas Hill Green, Leonard Trelawny Hobhouse, John Dewey či John Rawls sa ani John Stuart Mill nevyhol štandardnému úskaliu predovšetkým v oblasti sociálneho liberalizmu, ktoré spočíva vo vymedzení hranice medzi osobným a spoločenským. Zámer článku zamerať sa na postoje Milla k slobode prejavu a myslenia na jeho ranú tvorbu nie je náhodný. Podobne, ako mnohým ďalším filozofom z prostredia sociálneho liberalizmu totiž svoje názory neskôr revidoval, resp. prispôbil občiansko-politickej realite. Najvýraznejšie sa zmena v uvažovaní o nedotknuteľnosti individuálnej slobody prejavuje v jeho poslednom nedopísanom a posmrtno vydanom diele

Kapitoly o socializme. Niektoré diskutabilné prvky argumentácie, ktoré otvárajú dvere k diskusiám o možnosti obmedziť slobodu slova a prejavu jednotlivca sa objavujú dokonca už v predmetnom ranom diele *O slobode*, a môžu byť námetom na ďalšiu analýzu a syntézu.

V každom prípade konštatujeme, že rané postoje Johna Stuarta Milla korešpondujú s jeho pôvodnou ideologickou pozíciou klasického liberála, ktorý odmieta zasahovanie do osobnej slobody jednotlivca vrátane slobody slova a prejavu. Táto sloboda by nemala byť spochybňovaná a redukovaná ani za predpokladu, že škodí samotnému jednotlivcovi, nakoľko je to jeho autonómne rozhodnutie. Problém nastáva, keď štátna moc, resp. autorita usúdi, že individuálny prejav má negatívny dopad na spoločnosť. Toto hodnotenie môže mať vysoko subjektívny charakter, aj keď sa autor snaží argumentovať, že spoločnosťou prijímaný úzus musí byť výsledkom dôslednej verifikácie, ktorá dáva legitimitu obmedzovaniu postojov, ktoré si týmto procesom neprešli. Už v tomto bode sa otvára problematika, s ktorou bude autor v čoraz intenzívnejšom kontakte v neskorších úvahách a dielach.

Zoznam použitých zdrojov

FRIEDRICH, Carl Joachim; BRZEZINSKI, Zbigniew. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. University of Michigan: Harvard University Press, 1956.

HLOUŠEK, Vít; KOPEČEK, Lubomír.; ŠEDO, Jakub. *Politické systémy*. Brno: Barrister & Principal, 2011.

MILL, John Stuart. *Logika liberalizmu*. Bratislava: Kalligram, 2005.

MILL, John Stuart. *Socialism*. London: Forgotten Books, 2018.

ŠVEC, Jakub. Sloboda ako spoločenská zodpovednosť (aj) v kontexte sociálneho liberalizmu Johna Stuarta Milla. In: ŠVIHURA, Lukáš Arthur (ed.). *Filozofické cesty z neistoty*. Bratislava: Slovenské filozofické združenie pri SAV, Filozofický ústav SAV, Katedra filozofie FF UPJŠ v Košiciach, Inštitút filozofie FF PU v Prešove, 2021.

ŠVEC, Jakub. *K otázke slobody vo filozofii Johna Stuarta Milla: Analýza a komparácia (dizertačná práca)*. Banská Bystrica: FF UMB, 2020.

